

Chynchyk, A. 2016. *Rozvytok doktryny opodatkuвання v ukraїnskii ekonomichnii dumsi (druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.) [Development of the Doctrine of Taxation in the Ukrainian Economic Thought (of the Second Half 19th — of the Beginning 20th Century)].* (Candidate's Thesis). Lviv. [In Ukrainian].

УДК 94.929

DOI: 10.20535/2307-5244.58.2024.309232

В. Ю. Арістов

ORCID: 0000-0002-3094-8850

Інститут історії України Національної академії наук України

М. О. Дегтяренко

ORCID: 0000-0002-9877-8106

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

І. В. Яковлева

Незалежний дослідник

V. Aristov

Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine

M. Dehtiarenko

National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

I. Yakovlieva

Independent researcher

**УКРАЇНСЬКЕ ДУХОВЕНСТВО НА ПЕРЕЛОМІ:
ВАСИЛЬ СЛОВАЧЕВСЬКИЙ ТА ФЕДІР ЯВОРСЬКИЙ
(КІНЕЦЬ ХІХ — ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)**

Ukrainian Clergy Are at the Turning Point: Vasyl Slovachevskyi and Fedir Iavorskyi (Late 19th – First Third of the 20th Centuries)

Статтю присвячено порівняльному дослідженню біографій двох священників з Київщини: Василя Словачевського і Федора Яворського, міського і сільського. Вони були майже однолітками: народилися 1880 р. і 1878 р. відповідно. Обидва пішли з життя в 1938 р. під час Великого терору. З використанням довідкових та періодичних єпархіяльних видань, опублікованих матеріалів із архівів радянських спецслужб, а також сімейного архіву Алли Словачевської простежено їхні життєві траєкторії. Показано, що було спільним і притаманним для їхнього кола, що відрізняло становище кожного з них, а що було визначено суспільно-політичними трансформаціями.

Ключові слова: православна церква в Україні, парафіяльні школи, «Жива Церква», репресії в радянській Україні, рід Словачевських, сім'я Яворських, Малинська школа для глухонімих дітей, Великий терор.

The article presents a comparative study of the biographies of two priests from the Kyiv region: Vasyl Slovachevskiy and Fedir Iavorskiy, one urban and one rural priest. They were born in 1880 and 1878, respectively, and both died in 1938 during the Great Terror. Using a microhistorical approach, the authors provide a critical comparative analysis based on documentary evidence from archival and published sources, tracing the life trajectories of Vasyl Slovachevskiy and Fedir Iavorskiy.

The study draws from references and periodical diocesan publications, as well as published materials from the archives of Soviet special services and Alla Slovachevska's family archive. It explores commonalities and distinctions in their social circles, positions, and the impacts of socio-political transformations. Both priests came from ecclesiastical families in right-bank Ukraine and received secondary spiritual education, graduating from theological schools and seminaries, a common path for clergy's sons at the time.

Despite their spiritual education, which served as a means of Russification, both priests remained connected to their ethnic roots. Evidence includes Fedir Iavorskiy's recording of Ukrainian song lyrics and Vasyl Slovachevskiy's responses about his nationality and native language during his arrest. With the onset of Soviet rule, their established lives underwent significant change. Vasyl Slovachevskiy resisted the new government and opposed the «renovationist» changes in church life, remaining loyal to traditional church practices.

Both priests were arrested by Soviet authorities, sent to camps in Russia, and extrajudicially executed. Their life trajectories, reflective of their social milieu, are considered representative of the lower Ukrainian clergy of their time.

Keywords: Orthodox Church in Ukraine, parish school, «Living Church», repressions in Soviet Ukraine, Slovachevskiy family, Iavorskiy family, Malyn school for deaf and dumb children, Great Terror.

Актуальність теми дослідження визначено, з одного боку, зростанням наукового інтересу до української церковної історії, а, з іншого боку, недостатньо вивченою соціальною історією українського духовенства першої третини ХХ ст., зокрема нижчого духовенства — найменш «помітної» у дже-релах, але найчисленнішої його категорії.

Історія православної церкви (церков) в Україні першої третини ХХ ст. переважно розглядається в науці в рамках політичної історії та інституційної історії церкви. Найчастіше дослідники беруться вивчати відносини держави й церкви, відродження українських православних церков, обнов-

леньських рухів, переслідування духовенства тощо. Біографічні студії присвячені значною мірою вищому духовенству, визначним особистостям, біографії яких нерепрезентативні для широкого загалу духовенства (Ігнатуша, О. М. 2006).

Тим часом залишається мало дослідженою історія «пересічних» священників, що переживали всі зміни влад, трансформації державних інституцій та зміни ідеологічних і культурних парадигм. У цьому контексті важливими є такі питання: життєві стратегії людей протягом цих динамічних часів, характер і ступінь взаємодії з офіційними владами, формування персональної ідентичності, взаємодія різних суспільних груп.

Постановка проблеми. Статтю присвячено порівнянню біографій двох священників: Василя Михайловича Словачевського (1880–1938) та Федора Мойсеєвича Яворського (1878–1938), що походили з кола сільських священно-/церковнослужителів Правобережної України. З цього середовища наприкінці XIX — на початку XX ст. вийшло багато діячів української політики, науки й культури. Василь і Федір були знайомі з дитинства, разом починали навчання, а потім поріднилились — один одружився з сестрою іншого. Вони були майже ровесниками й пішли з життя того самого року, коли їх стратила радянська влада. Але чи схожими були їхні шляхи й контексти соціалізації, кар'єрне зростання, способи взаємодії з новими владами в період бурхливих політичних змін на українських землях? Наскільки випадковими були подібності їхніх біографій й наскільки суттєвими — відмінності? Аналіз різних видів джерел, що вдало доповнюють одне одного, надає змогу відповісти на ці запитання.

Гіпотеза дослідження. Низка соціальних і культурних «параметрів» життя Василя Словачевського і Федора Яворського мали свої відмінності. Різним був рівень здобутої освіти; один із них з раннього дитинства був пов'язаний з містом, другий — увесь час, окрім років навчання, перебував на селі; не збігалися головні кола спілкування. Та більше було спільного: обидва стали священниками, продовжили справи батьків; багато сил та часу приділяли викладанню у школі; як і їхні однолітки, однаково зазнали впливу різких та глибоких трансформацій суспільства першої третини XX ст. Паралельне вивчення біографій двох «пересічних» священників, міського й сільського, в контексті доби дає змогу поглибити знання про освіту, повсякденне життя священнослужителів Правобережної України (Київської губ., пізніше — області), їхні родинні зв'язки, взаємодію з владою в імперські й радянські часи, а також більше «олюднити» українську модерну церковну історію. Водночас цей аналіз дає змогу показати, як формувалися персональні ідентичності в умовах соціально-політичних трансформацій першої третини XX ст. Висновки такого дослідження можна вважати достатньо репрезентативними (з відповідними

поправками та застереженнями) щодо становища нижчого духовенства Наддніпрянської України першої третини ХХ ст.

Історіографія. Досліджень життя й діяльності парафіяльних священників кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. небагато. Наведемо приклади таких робіт останніх років. Стаття Гезер Колман присвячена дослідженню щоденників сільського священника Київської губ. Михайла Щербаківського, які дають можливість зрозуміти його особисту еволюцію в період служіння з 1876 р. до 1919 р., визначення національної ідентичності, стосунки з дітьми, іншими священниками, ставлення до політичних подій (Колман, Х. 2019, с. 267–294). Вивченню щоденного життя парафіяльного сільського священника з Дніпропетровщини, становищу його родини в радянській Україні в 1920–1930-х рр. присвячено праці Тетяни Савчук, засновані на архівних документах особистого походження (Савчук, Т. 2020, с. 125–134; Савчук, Т. 2021). Окреме дослідження присвячено церковному роду Словачевських (Білокінь, С. & Панькова, С. & Чернецький, Є. 2012, с. 63–84). Соціально-економічне становище та питання освіти й освіченості православного духовенства Київської єпархії у ХІХ — на початку ХХ ст. проаналізовано в дисертації Тетяни Кузнець¹ (Кузнець, Т. В. 2013).

Наукова новизна роботи визначена тим, що вперше проведено порівняльне дослідження біографій двох священників, представників правобережних церковних родів Словачевських і Яворських. Це дало змогу збагатити відомості з історії роду Словачевських, спорідненого з такими відомими родинами, як Грушевські, Старицькі, Черняхівські, Топачевські, та роду Яворських, відомого внеском у розвиток освіти й виховання глухонімих дітей на теренах України. На прикладі простеження життєвих траєкторій двох священників, міського та сільського, вдалося розширити знання з соціальної історії України, історії православної церкви в Україні першої третини ХХ ст., переслідування духовенства в той час.

Джерельна база дослідження. Важливими джерелами офіційних даних щодо освіти священників, місць їх служіння, нагород, складу сімей тощо є «Пам'ятні книги» Київської губ. та Київської єпархії. Докладнішу інформацію одержано з журналу «Київські єпархіальні відомості», яке виходило у 1861–1917 рр. В офіційній частині цього видання є дані про висвячення священників, їхнє призначення, переміщення, нагородження; інформація щодо учнів духовних училищ та Київської семінарії, їхню успішність (не за всі роки); про діяльність навчальних закладів. У неофіційній частині найбільше інформації для дослідження біографій окремих священнослужителів дає розділ «З єпархіальної хроніки», де друкували некрологи, біографічні

¹ Кузнець Т. В. Православне духовенство Київської єпархії наприкінці ХVІІІ — на початку ХХ ст.: соціально-економічні та політичні виміри. Автореферат дис. ... доктора історичних наук. Переяслав-Хмельницький, 2013.

нариси з нагоди ювілеїв, описи окремих подій тощо. Джерелом інформації щодо радянського періоду були опубліковані матеріали архівів спецслужб. Також використано матеріали сімейного архіву Алли Григорівни Словачевської (Яковлевої), нині покійної, яка мала родинні зв'язки з Василем Словачевським і Федором Яворським. Окрім того, було використано краєзнавчу літературу, присвячену місту Малину.

Методологія дослідження має в основі критичний порівняльний аналіз комплексів архівних та опублікованих документальних свідчень про життя Василя Словачевського й Федора Яворського. Використання різних видів джерел дає змогу максимально різнобічно підійти до предмету дослідження і створити найбільш достовірну й детальну реконструкцію. В статті застосовано мікроісторичний підхід, адже розглянуто вираження «великих» соціальних, політичних та культурних явищ в індивідуальних «малих» історіях окремих осіб. Водночас автори обирають антропологічну перспективу й ставлять у центр життєвий досвід конкретних осіб та родинну тяглість, відсуваючи на другий план історію церковних, освітніх або державних інституцій, спадковість та/або перервність їхнього функціонування.

Мета статті полягає в тому, щоб на базі єпархіяльної періодики, довідкових видань, опублікованих архівів радянських спецслужб та матеріалів з родинного архіву Алли Словачевської дослідити життя двох священників — Василя Словачевського та Федора Яворського — в контексті соціальних і політичних трансформацій першої третини ХХ ст., а також простежити, як політичні події впливали на самовизначення цих осіб, кар'єрне просування і стратегії виживання.

Виклад основного матеріалу. 12 або 26¹ квітня 1880 р. у сім'ї псаломника церкви Різдва Богородиці містечка Китайгород Липовецького повіту Київської губ. народився другий син Василь. Його батьками були Михайло Іванович та Феодосія Пантелеймонівна Словачевські. Сім'я належала до старого церковного роду Правобережної України. Згадки про його засновника о. Стефана Словачевського походять уже з середини ХVІІІ ст. (Білокінь, С. & Панькова, С. & Чернецький, Є. 2012, с. 63, 70). Слід зазначити, що і Михайло Іванович, і Феодосія Пантелеймонівна належали до того самого роду, що в ХІХ ст. був доволі численним і налічував декілька гілок.

1878 р.² у розташованому неподалік селі Криштопівка так само в сім'ї псаломника місцевої церкви (за збігом — так само) Різдва Богородиці Мойсея Мойсейовича Яворського (Словачевский, В. 1910, с. 1077) народився син Федір. Обидві церкви, в Китайгороді й Криштопівці, належали до того самого благочинного округу і родини, напевно, були знайомі.

¹ Словачевский Василий Михайлович // Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии: 1819–1920-е гг. Т. 3: Р–Я. Киев: Издательский отдел УПЦ, 2019. С. 155.

² Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 7. Ч. 1. Житомир: Полісся, 2015. С. 494.

Мойсей Яворський походив із багатодітної сім'ї бідного сільського священника. Його батька Мойсея Івановича Яворського наприкінці 1879 р. було переміщено з невеличкого села Яблунівка Канівського повіту, де він служив, до старовинного села Витачів Київського повіту, розташованого на крутому правому березі Дніпра на південь від Києва¹. На відміну від Михайла Словачевського, який отримав домашню освіту, Мойсей Мойсейович Яворський закінчив духовне училище і два класи семінарії. Небажання енергійного та схильного до практичної діяльності хлопця навчатися далі навіть призвело до конфлікту з родиною (Словачевский, В. 1910, с. 1077).

За 9 років, 1889 р., Василь і Федір зустрілись у підготовчому класі Києво-Софійського духовного училища, відкритого 1839 р. на території Києво-Софійського кафедрального собору. Здобуття духовної освіти для дітей бідних священнослужителів було єдино можливим, враховуючи матеріальні статки батьків. Така освіта відкривала перед дітьми шляхи подальшого навчання й удосконалення в різних напрямках. Найнижчою ланкою духовної освіти були училища. До кожного з них були приписані навколишні благочиння, церкви та причти, що опікувалися справами училища та навчали в ньому дітей духовенства свого округу.

На момент вступу Василя й Федора до училища в їхніх сім'ях багато змінилося.

На початку 1960-х рр. Агафонік Михайлович Словачевський, один з молодших братів Василя, записав біографічні дані про відомих йому людей з роду Стефана Словачевського. Спираючись на *«Витяг із послужного списку»* свого батька за 1903 р., Агафонік Словачевський записав, що Михайла Словачевського 1881 р. було переміщено псаломником у село Жадани того самого благочиння, а наприкінці 1888 р. — до Києва. Він став псаломником Борисоглібської церкви *«Києво-исправительного арестантского отделения»*. Триповерховий будинок київських арештантських рот, який зберігся дотепер і є пам'яткою місцевого значення, був першою кам'яною спорудою на Бульварній вулиці (нині — бульвар Т. Шевченка, 27) у Києві. 1850 р. з ініціативи Київського генерал-губернатора Дмитра Бібікова на третьому поверсі заснували церкву в ім'я святих Бориса і Гліба, яку кияни називали *«Комітетською»*. Проіснувала вона до 1920-х рр. Родина, в якій на цей час було вже п'ятеро синів (надалі народилося ще двоє), оселилась у передмісті Києва — Шулявці (Арістов, В. Ю. & Дегтяренко, М. О. & Яковлева, І. В. 2022, с. 168–169).

1884 р. Мойсей Яворський отримав сан диякона, поки на тому ж місці, й почав педагогічну діяльність, яку вів до кінця життя. 1887 р. його перевели до села Пріцьки Канівського повіту, а в квітні 1888 р. призначили священ-

¹ Распоряжения епархиального начальства // Киевские епархиальные ведомости. 1879. № 47. С. 2.

ником до села Максимовичі Радомишльського повіту¹. Парафія була бідною, найнижчого 7 класу, і з грудня 1887 р. місце священника було вакантним. Мойсей Яворський з притаманною йому енергією взявся за роботу: він збудував нову церкву, за що отримав архіпастирське благословення, узяв участь у спорудженні будівлі міністерського училища і став у ньому законовчителем, відкрив у присілках три школи грамоти й завідував ними (Словачевський, В. 1910, с. 1077–1078).

Крім Федора в сім'ї Яворських народилося ще три доньки: Неоніла, Віра та Марія. Дві останні не чули від народження. Невдовзі померла дружина о. Мойсея, і з того часу виховання чотирьох дітей повністю лягло на нього.

1890 р. Василь і Федір успішно, за першим розрядом, закінчили підготовчий клас Києво-Софійського духовного училища і їх перевели до першого класу. Василь — найкращий серед понад 40 учнів, він отримав у нагороду книгу².

До першого класу духовних училищ приймали хлопчиків 10–12 років, які вміли читати й писати, зокрема читати і церковнослов'янською, знали основні молитви, символ віри та заповіді, а також арифметичні дії включно з таблицею множення. Навчання в училищі було розраховано на чотири роки, протягом яких учні мали отримати знання з російської, церковнослов'янської, латинської й грецької мов, арифметики та географії. Окрім того, їх навчали краснопису, церковним співам і гімнастиці.

1894 р. Василь та Федір успішно закінчили духовне училище й продовжили навчання в Київській духовній семінарії. Навчання тривало шість років. За перші чотири роки семінаристи отримували знання, що відповідали середній загальній освіті. Вони вивчали теорію літератури та історію російської літератури, логіку, психологію, основи філософії, всесвітню й російську історію, фізику та математику, класичні й сучасні мови тощо. Останні два роки були присвячені здебільшого богословським предметам.

У той час семінарія розташовувалась на Подолі, на початку вул. Костянтинівської. Неподалік на вул. Боричів Тік 1897 р. оселилася родина тітки Федора Лідії Мойсеївни, молодшої сестри його батька. Її чоловік Олександр Папроцький завідував народним чоловічим училищем і викладав там співи. В сімейному архіві Алли Яковлевої (Словачевської) зберігся його товстий зошит, де записано багато українських і російських віршів, текстів пісень та ноти деяких з них. 8 квітня 1900 р. Федір записав у цей зошит слова української народної пісні «Ой, гиля, гиля, гусоньки, на став...», указавши дату й місце запису та поставивши підпис³.

¹ Распоряжения епархиального начальства и разные известия по киевской епархии // *Киевские епархиальные ведомости*. 1888. № 17. С. 261.

² Разрядный список учеников Киево-Софийского духовного Училища // *Киевские епархиальные ведомости*. 1890. № 22. Ч. оф. С. 414.

³ Слова пісні, як вони записані Федором Яворським, дещо відрізняються від тих, які співають зараз.

3 «Послужного списку» Михайла Словачевського дізнаємося, що 25 червня 1891 р. його було переміщено на посаду псаломника до церкви св. Марії Магдалини на Шулявці, побудованої в кінці 1880-х рр. Згідно з проханням парафіян, після попереднього іспиту, 10 червня 1901 р. його там само висвятили на диякона. Будинок, де жила сім'я, стояв неподалік церкви.

У цей час батько Федора Мойсей Яворський розв'язував надскладне завдання — виховати двох глухонімих доньок і дати їм належну освіту. Не шкодуючи часу та коштів, він об'їхав багато міст, включно з Петербургом, Москвою й Варшавою, де були школи для таких дітей. Однак ці заклади, зважаючи на вартість навчання та проживання, були недоступні для бідного сільського священника. І тоді він вирішив відкрити церковно-парафіяльну школу для глухонімих дітей, де безкоштовно навчалися б разом з його доньками й інші діти. Йому вдалося домогтися підтримки Київської єпархіяльної училищної ради і одержати невеличку субсидію. Однак її не вистачило на покриття всіх витрат, тож о. Мойсей вкладав свої кошти й навіть влаштував у своєму будинку гуртожиток для учнів. Школа почала працювати 1 листопада 1897 р. і була призначена для глухонімих дітей шкільного віку обох статей усіх станів, звань та віросповідань. Програма навчання в школі була розрахована на 5 років і передбачала також заняття ремеслами. Першого року в школі навчалось 10 дітей, в подальшому більше¹.

Зі зростанням кількості учнів необхідною стала побудова спеціального будинку для школи. Гроші на це виділила училищна рада 1900 р., але за умови перенесення школи в інше, зручніше місце, а саме до Малина, де була залізнична станція. Того самого року до Малина разом зі школою перевели й о. Мойсея (Словачевский, В. 1910, с. 1078).

Того ж 1900 р. Василь і Федір закінчили семінарію — Василь за першим розрядом, а Федір — за другим. Після закінченні семінарії Федір одружився й уже в серпні того ж року його призначили до села Максимовичі Радомиського повіту² на місце батька, якого перевели до Малина, й висвятили на священника³.

Відомо, що він служив на цьому місці принаймні до 1904 р.⁴, потім — у селі Варовичі того самого повіту, звідки 13 жовтня 1907 р. був переведений до села Ярове Чигиринського повіту⁵. Федір із дружиною перемістилися з Полісся, півночі Київської губ., на самий її південь, однак сімейні обставини не дали їм змоги залишитися там надовго.

¹ От радомысльского отделения киевского епархиального училищного совета // Киевские епархиальные ведомости. 1897. № 21. Ч. оф. С. 308; Новая школа для глухонемых // Киевские епархиальные ведомости. 1897. № 23. Ч. неоф. С. 1057–1060.

² Епархиальные известия // Киевские епархиальные ведомости. 1900. № 17. Ч. оф. С. 385.

³ Епархиальные известия // Киевские епархиальные ведомости. 1900. № 24. Ч. оф. С. 527.

⁴ Адрес-календарь губернии. Памятная книжка Киевской губернии на 1904 год. Киев: Тип. Правления. 1904. С. 193.

⁵ Епархиальные известия // Киевские епархиальные ведомости. 1907. № 42. Ч. оф. С. 611.

Василя, який закінчив семінарію за першим розрядом зі званням студента семінарії, рекомендували до вступу в Київську духовну академію (далі — КДА) й наступні чотири роки він навчався там. Для вступу в КДА необхідно було успішно закінчити духовну семінарію або класичну гімназію, мати задовільний стан здоров'я, бути неодруженим та витримати вступні іспити¹. Програму вступних іспитів затверджувала Рада КДА. Зазвичай перевіряли знання з богословських предметів, церковної історії, логіки та однієї з давніх мов. Окрім того, претенденти на вступ мали написати твори на запропоновані теми богословського, філософського та літературного змісту. Тих, хто найкраще витримав іспити, зараховували на навчання до КДА за державний кошт, інші мали самі сплачувати за навчання. В першому випадку перевагу надавали випускникам семінарій, рекомендованим до КДА.

1904 р. Василь закінчив КДА. На четвертому курсі він написав кандидатську роботу: «Послання св. апостола Павла до Филимона (введення та тлумачення)»² і здобув ступінь кандидата богослов'я. Після закінчення академічного курсу Василь одружився з рідною сестрою Федора Неонілою.

18 листопада 1904 р. наказом обер-прокурора Св. Синоду Василя Словачевського призначили помічником інспектора Смоленської духовної семінарії. У 1905/6 навчальному році він поєднував цю службу з посадою вчителя церковного співу тієї ж семінарії, а з 1906/7 навчального року викладав там німецьку мову (Білокінь, С. & Панькова, С. & Чернецький, Є. 2012, с. 70).

На самому початку 1907 р. у 55 років помер Михайло Іванович Словачевський, батько Василя. На цей час його старший брат Павло вже понад сім років служив священником у селі Лещинці Бердичівського повіту, у нього була велика родина, вже мав трьох дітей і очікував на ще одну дитину. З ними проживала й мати дружини Павла (Кучеренко, М. & Панькова, С. & Шевчук, Г. 2006, с. 585–586). П'ять молодших братів Василя ще навчалися, наймолодшому Федору було 12 років. Щоб підтримати родину, Василь у лютому 1907 р. залишив службу в Смоленській семінарії, повернувся до Києва й перейшов на посаду псаломника Києво-Шулявської церкви св. Марії Магдалини, яку займав його покійний батько. У серпні 1909 р. Василя висвятили на священника і призначили на посаду другого штатного священника тієї ж церкви³.

Малинська школа для глухонімих дітей, якою керував о. Мойсей, досягла значних успіхів завдяки застосуванню новаторських методів навчання, яке тепер тривало 6 років. З часу заснування школи в ній навчалися понад 130 дітей. З 1903 р. рукоділья в школі викладала дочка о. Мойсея Віра.

¹ Прием воспитанников в Киевскую духовную Академию // Киевские епархиальные ведомости. 1901. № 9. Ч. оф. С. 236–238.

² ІР НБУВ. Ф. 304. Д. 1828. 136 с.

³ Епархиальные известия // Киевские епархиальные ведомости. 1909. № 34. Ч. оф. С. 469.

Восени 1909 р. у митрополичому будинку Софії Київської відбувала-ся ювілейна церковно-шкільна виставка. На ній було представлено Малинську школу. Їй надали окрему кімнату, де тиждень ця школа функціонувала, проводилося навчання, виставлялися ремісничі вироби учнів. Відвідувачі виставки могли бачити весь навчальний процес. Про враження, яке справила школа на організаторів і відвідувачів виставки, можна судити з того, що більшу частину звіту про виставку присвячено саме цій школі¹.

Безумовно, саме існування школи і її здобутки за досить скромного фінансування завдячували насамперед енергійній праці Мойсея Яворського. Важка нервова праця та неприємності в особистому житті призвели до хвороби серця й передчасної смерті 20 жовтня 1909 р.² Щоб продовжити справу батька, забезпечити подальший розвиток школи і підтримати сестер, на прохання о. Федора 6 грудня 1909 р. його перевели до Малина³. Він став священником Олександроневської церкви, при якій діяла школа для глухонімих дітей.

1910 р. о. Василь Словачевський підготував до річниці смерті о. Мойсея Яворського пам'ятну статтю. Вона написана по-родинному тепло, докладно висвітлює життя і діяльність покійного, дає йому гідну оцінку як людині, пастирю й батьку. Одночасно ця стаття характеризує і її автора, зважаючи на те, які саме риси характеру, особливості поведінки та стосунків з людьми він вважав за необхідне відзначити. Наведемо деякі приклади: «ніхто, здається, не міг так близько і глибоко розуміти простого селянина і обходитися з ним привітно і задушевно, як покійний»; «був готовий поспішати на допомогу кожному»; «покровитель і захисник страждених і скривджених»; «він умів уникати всяких суперечок і непорозумінь, користуючись при цьому повним авторитетом і повагою»; «знаходив завжди вільний час поговорити з усіма, хто бажав його бачити, або звернутися до нього за порадою»; «маючи влучний малоросійський гумор, був завжди цікавим, хоча не на шкоду діловитості, співрозмовником»; «мав такий такт, що й у поводженні з людьми, високими за своїм становищем, ні перед ким не втрачав своєї священницької гідності» (Словачевський, В. 1910, с. 1077–1080).

Наступні менше ніж 10 років Василь та Федір суміщали священницьке служіння й активну педагогічну діяльність. На початку ХХ ст. мережа церковно-парафіяльних шкіл в Україні зростала. Уряд розглядав їх як засіб русифікації на противагу колонізації. Особливо це було помітно на Правобережжі, де не було земських шкіл. На 1911 р. у Київській, Подільській, Волинській і Бессарабській губ. церковно-парафіяльні школи становили 80% усіх початкових шкіл. Завідувачами таких шкіл були зазвичай священники, які, окрім виконання адміністративних обов'язків та розв'язання господарчих

¹ Киевская юбилейная церковно-школьная выставка // Киевские епархиальные ведомости. 1909. № 46. Ч. неоф. С. 1105–1107.

² Епархиальные известия // Киевские епархиальные ведомости. 1909. № 44. Ч. оф. С. 670.

³ Епархиальные известия // Киевские епархиальные ведомости. 1909. № 50. Ч. оф. С. 782.

питань, викладали Закон Божий. Окремої плати за виконання цих обов'язків вони не отримували (Дзюба, О. М. & Лазанська, Т. І. 2011, с. 62).

Василь Словачевський у різні роки обіймав посади законовчителя й завідувача Шулявської однокласної церковно-парафіяльної школи; законовчителя та завідувача школи грамоти при заводі Гретера і Криванека. Першу з цих шкіл відкрили 1891 р. у спеціально побудованій для неї на садибі церкви будівлі. Друга, відкрита 1894 р., розташовувалася в орендованому приміщенні неподалік заводу¹. З 1 листопада 1910 р. о. Василя призначили законовчителем Тетянинського міського парафіяльного жіночого училища № 43. Пізніше він був законовчителем ще в кількох міських парафіяльних училищах (Білокінь, С. & Панькова, С. & Чернецький, Є. 2012, с. 70) Ця педагогічна діяльність була оплачуваною, отже, приносила додатковий дохід.

26 листопада 1910 р. о. Василя Словачевського затвердили на посаді благочинного місіонера 2-го округу Києва відповідно до вибору окружного духівництва з дорученням йому Шулявського, Солом'янського, Володимирськособорного, Златоустівського й Благовіщенського приходів². Він брав участь у місіонерських вечірнях, зокрема: 13 січня 1913 р. у Шулявській церкві, яку зверхував єпископ Уманський Дмитрій (Максим Вербицький) та декілька священників³; 1 березня 1915 р., яку зверхував єпископ Канівський Василь (Дмитро Богдашевський), викладач Василя Словачевського в КДА⁴. Пізніше, в 1920-х, о. Василь Словачевський, єпископи Дмитрій та Василь будуть арештовані в один день і разом відбудуватимуть заслання.

Активну участь брав о. Василь в організації паломництва парафіян до святих місць Чернігівської губ. Очоловав їх протоієрей Михайло Єдлинський, відомий київський священник, настоятель Києво-Подільської Різдвапредтеченської церкви, більш відомої як Борисоглібська (в ній було два приділи — свв. Бориса і Гліба та Різдва Іоанна Предтечі)⁵. М. Єдлинський викладав біблійну та загальноцерковну історію в Київській семінарії, коли там навчалися Василь та Федір.

За свою діяльність о. Василь був нагороджений єпархіяльними нагородами: до Великодня 1910 р. — набедреником⁶, до Великодня 1913 р. — скуфією⁷.

При Олександроневській церкві Малина, де служив о. Федір Яворський, було два навчальних заклади: двокласне міністерське народне училище й церковно-парафіяльна школа для глухонімих дітей⁸. Міністерське училище для

¹ Историческая записка о состоянии Киевских церковных школ за 1884–1899 г. // Киевские епархиальные ведомости. 1899. № 12. Ч. неоф. С. 468.

² Киевские епархиальные ведомости. 1910. № 51–52. Ч. оф. С. 620.

³ Из епархиальной хроники // Киевские епархиальные ведомости. 1913. № 3. Ч. неоф. С. 68.

⁴ Из епархиальной хроники // Киевские епархиальные ведомости. 1915. № 10. Ч. неоф. С. 234.

⁵ Из епархиальной хроники // Киевские епархиальные ведомости. 1913. № 24. Ч. неоф. С. 667–669; Из епархиальной хроники // Киевские епархиальные ведомости. 1913. № 30. Ч. неоф. С. 811–813.

⁶ Епархиальные награды // Киевские епархиальные ведомости. 1910. № 15–16. Ч. оф. С. 132.

⁷ Епархиальные награды // Киевские епархиальные ведомости. 1913. № 14–15. Ч. оф. С. 205–206.

⁸ Памятная книжка Киевской епархии на 1910 г. Киев, 1910. С. 309.

дівчат і хлопців, відкрите 1902 р., розташовувалось у двох власних будинках. При училищі була народна бібліотека і проводилися вечірні заняття з дорослими. Почесним наглядачем училища був Михайло Миколайович Миклухо-Маклай, молодший брат відомого мандрівника й ученого Миколи Миколайовича Миклухо-Маклая, підприємець і благодійник. Він особливу увагу приділяв освітнім закладам Малинщини (Тимошенко, В. 2016). Законовчителем в училищі був священник Федір Яворський¹.

О. Федір був також постійним членом Радомишльського повітового відділення Київської єпархіальної училищної ради, входив до опікунської ради Малинської приватної богадільні. Для богадільні було збудовано двоповерхову кам'яну споруду на кошти, виділені за заповітом княгині Сесилії Радзивілл. У богадільні утримувалося до 30 самотніх осіб похилого віку. В опікунську раду богадільні входили найавторитетніші мешканці Малинщини, зокрема Михайло Миклухо-Маклай².

Наведені документальні дані свідчать, що о. Федір був помітним і діяльним членом громади містечка, брав активну участь у єпархіальному житті. Особливо слід відзначити його піклування про парафіяльну школу для глухонімих дітей, яку заснував його батько. В ній навчались, а потім працювали його сестри. В цій роботі Федору допомагала його дружина Ганна. Головну увагу звертали на те, щоб надати учням знання, необхідні для повсякденного життя, та можливість спілкуватися не тільки між собою, а й з іншими людьми. Про успішність діяльності подружжя свідчить те, що вони були почесними членами «Попечительства про глухонімих»³. Цю установу було засновано 1898 р., як приватну, під покровительством імператриці Марії Федорівни. Згодом «Попечительство» фактично очолило піклування, навчання та виховання глухонімих у всій імперії⁴. Його почесними членами ставали особи, які надали йому особливу допомогу. Було засновано спеціальні нагрудні знаки та жетони, які отримати можна було як за видатні заслуги перед «Попечительством», так і після сплати певної суми. Федір Мойсейович 1914 р. отримав знак першого ступеня «Попечительства про глухонімих». 1909 р. Найсвятіший Синод нагородив його за заслуги камілавою⁵; пізніше він став протоієреєм.

Подальші бурхливі роки Української революції й утвердження радянської влади суттєво змінили життя всіх верств населення. Більшість священників змінили правовий та соціальний статус, зазнали тяжких випробувань, сімейних трагедій і часто насильницької смерті.

¹ Памятная книжка народных училищ и других учебных заведений Киевской Дирекции на 1914–1915 уч. г. Умань, 1914. С. 224.

² Адрес-календарь губернии. Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год. Киев: Тип. Губ. Правления, 1915. С. 153.

³ Энциклопедический справочник Украинского общества глухих. Киев, 2010. С. 236.

⁴ Призрение глухонемых в Российской Империи // Киевские епархиальные ведомости. 1902. № 23. Ч. неоф. С. 846–847.

⁵ Памятная книжка Киевской епархии на 1913 г. Киев, 1913. С. 335.

У записках Агафонік Словачевський у розділі, присвяченому брату Василю, зазначив, що користувався «Послужним списком» останнього і наявними в нього документами. Про подальшу долю о. Василя там записано так: «За непокору самочинній церковній організації “Живої Церкви” 4 квітня 1923 р. був заарештований і відправлений на заслання в м. Ізма». Зараз це місто Сосногорськ у республіці Комі РФ за 345 км від Сиктивкара.

«Жива Церква», інакше «Обновленська», як церковна структура, альтернативна до московського патріарха Тихона, була створена в травні 1922 р. у Москві з ініціативи й за підтримки Державного політичного управління (ДПУ). В Україні офіційно її проголосили 25 жовтня 1923 р. на соборі в Харкові, хоча перші парафії з’явилися ще влітку 1922 р. ДПУ надавало щомісячну допомогу цій церкві, оплачувало окремі її заходи, давало можливість видавати журнали. Одним із завдань «Живої Церкви» була боротьба з Українською Автокефальною Православною Церквою, яку там називали «липківщиною», «самосвятством», «петлюрівською організацією» (Білокінь, С. І. 2005, с. 148; Тригуб, О. 2014, с. 34–36).

Одним із організаторів «Живої Церкви» в Україні був протоієрей Борис Дикарев, якого на соборі в Харкові обрали секретарем Синоду. Його доповідні записки високопоставленим співробітникам ДПУ в Москві та Києві було опубліковано 2016 р. (Мазырин, А. 2016, с. 109–138). Документи зберігаються в Центральному архіві ФСБ РФ у справі «Доклады, сообщения о контрреволюционной деятельности духовенства и сект (по ГПУ Украины)».

Ці документи демонструють, як створювалася «Жива Церква» в Україні, як вона була пов’язана з владою і які завдання виконувала. Наведемо деякі цитати мовою оригіналу зі збереженням авторської стилістики.

З першого документа, написаного не раніше, ніж 27 січня 1923 р., можна дізнатись, яким бачило тогочасне церковне життя в Україні московське Вище церковне управління обновленською церквою (ВЦУ) і що пропонувалося для запобігання реальній самостійності української церкви:

«Укр[аинская] церковь переживает глубокое церк[овно]-национальное движение. Если церк[овно]-слав[янский] яз[ык] еще сколько-нибудь понятен для великоруссов, и они поэтому не так уж стремятся к переводу богослужения на русск[ий] язык, то на Украине всегда было сильно течение в пользу украинского языка в богослужении, а с появлением «липковщины» («самосвятств») — этой петлюровской организации — и с переводом ими богослужения на родной украинск[ий] язык — оно особенно усилилось, и в то же время все больше и больше симпатий завоевывает идея автокефалии Украинской церкви [...] В наст[оящее] время мы стоим перед такой дилеммой: либо мы (Моск[овское] ВЦУ) дадим Укр[аинской] церкви автокефалию во внутр[енней] ее жизни, и тем не только предотвратим дальнейший уход в «самосвятство» украинских священников и народ[а], но и вырвем почву из-под ног

петлюровцев-«автокефалистов», привлечем на свою сторону весь украинский народ, возвратим его православной церкви, — либо мы окончательно оттолкнем от себя укр[аинские] народн[ые] массы, которые уйдут в «самосвятство» и тогда будут использованы петлюровцами в своих целях, если только не произойдет другого, а именно: православное] укр[аинское] духовенство и народ, НЕСМОТРЯ на запрещение ВЦУ, объявит автокефалию укр[аинской] церкви, но тогда уже и авторитет, и интересы ВЦУ серьезно пострадают, т. к. при добровольной уступке части своих прав их можно потерять меньше, чем при полном разрыве и при церковно-национ[альной], так сказать, революции на Украине.

Другий документ — це докладна доповідь від 21 лютого 1923 р. під назвою «Всеукраинский Церковный Обновленческий съезд духовенства и мирян», адресована керівнику Секретно-оперативної частини Київського губернського відділу ДПУ УСРР Валерію Горожаніну. Копія була надіслана до Москви начальнику 6-го відділення Секретного відділу ДПУ і за сумісництвом секретарю Антирелігійної комісії при ЦК РКП(б) Євгену Тучкову.

В ньому подана така характеристика членів київської «Живої Церкви»: *«никто из них [...] не представляет себе ясно цели Обновленческого движения и методов борьбы с черносотенным духовенством. Они предполагают, что вся задача их заключается в том, чтобы занять «теплые места» в Епархиальном Управлении, которые раньше занимали сановные протоиереи, и превратиться самим в таковых».*

Про діяльність організатора київської групи протоієрея Бережного і зв'язки з владою сказано так: *«он не только не скрывал своей связи с властью, но часто открыто о ней говорил, что ставило всех в недоумение. Объяснить, как следует, почему власть НЕ ПРЕСЛЕДУЕТ (о связи, помощи и проч., разумеется, и заикаться было нельзя) группу “Ж.Ц.” — он не умел, а между тем ловкое и дельное объяснение именно по этому вопросу всегда дает превосходные результаты».*

І далі про те, як потрібно діяти: *«при умелом подходе Ж.Ц. можно надеяться на симпатии со стороны верующих бедняков. А отсюда задание — расположить в свою пользу простой народ путем выступлений в окраинных церквях г. Киева наиболее видных членов ВУВЦУ, окружить, так сказать, Киев кольцом, и постепенно суживать это кольцо. Если бы это удалось, то последствия были бы неисчислимы»* (ВУВЦУ — Всеукраїнське Вище Церковне Управління).

Далі в документі наведено характеристику депутатів з'їзду і його перебігу: *«...самое представительство на съезд было так организовано, что делегаты пропускались чрез особый фильтр, поэтому большинство явилось людей, «понимающих дело». Но, тем не менее [...] Петлюровцев-то, конеч-*

но, в полном смысле этого слова, не было, но Петлюровские УСТРЕМЛЕНИЯ были».

«Указанная выше группа лиц — узко националистическая и шовинистическая по своему духу, — подвергла жестокой критике составленный мною проект о ВУВЦУ, обвиняя меня в том, что я не могу отрешиться вполне от Москвы. [...] если я [...] считаю необходимым участвовать Украинским епархиям на Всероссийском соборе на равных со всеми епархиями правах, — то это все безусловно необходимо: подобно тому, как и самостоятельная Украинская Республика тесно связана с РСФСР».

Звернемо увагу, що в лютому 1923 р. йдеться про самостійну Українську республіку, хоча в подальшому в СРСР створення союзу офіційно приурочували до грудня 1922 р.

Розмірковуючи про ВУВЦУ, автор писав: «Конечно, ВУВЦУ должно было бы быть в Киеве — колыбели православия, — святыни не только Украинской, но и вообще Русской ... ЕДИНСТВЕННОЙ причиной нахождения ВУВЦУ в Харькове является близость Высших Гражданских учреждений. При взгляде же на обновленческое движение, как на ловкую правительственную проделку, имеющую конечную целью уничтожение православия, это подчеркивание таким образом связи с властью крайне для обновленческого движения сейчас невыгодно».

І далі: «Задачи ВУВЦУ — борьба с монашеством, черносотенным духовенством, улучшение положения Обновленческого дела на Правобережье и борьба с Петлюровцами-липковцами — все могут быть успешно выполнены лишь в Киеве ... Киев — слишком важный политический центр и его нужно оздоровить».

Стосовно підготовки і проведення з'їзду зазначено: «Заранее были подготовлены также два внеочередных заявления и резолюции по ним. [...] Резолюции по всем докладам также были составлены заранее, равно как и члены ВУВЦУ были намечены задолго до съезда. [...] Всё разделили как по нотам».

Завершується ця доповідна записка так: «В общем, большинство Украинских епархий не благополучны. [...] Необходимо особенное внимание обратить на Правобережную Украину, где, в сущности, нет почти никакого обновленческого движения».

Третя доповідна записка написана 2 березня 1923 р. і має назву «ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВСЕУКРАИНСКОГО ВЫСШЕГО ЦЕРКОВНОГО УПРАВЛЕНИЯ. Период 1-й (с момента организации по 2 марта)». Починається документ так: «Настроение среди народных масс по отношению к обновленцам было при нашем приезде в Киев и остается еще до сих пор явно враждебным». Далі зазначається, що однією з причин цього є занадто відкритий зв'язок з ДПУ. Щоб подолати це «мы [...] всячески проводили мысль

о полной свободе нашей от какого бы то ни было участия в нашей деятельности ГПУ».

Характеризуючи стан у київських приходах, автор писав: «Нам удалось пустить глубокие корни в Лукьяновском районе ... Подобная же работа в Шулявском районе была сорвана активным выступлением священника СЛОВАЧЕВСКОГО, организовавшего там целый поход против нас и игравшего, главным образом, на запугивании грядущей весенней войной и переворотом, “когда все главы Ж.Ц. и коммунисты будут перевешаны”».

Выступления его и его сподвижников были для нас полезны в том отношении, что раскрывали нам картину и позволили собрать материал о целом ряде контрреволюционных выступлений и о лицах, в них участвовавших».

Важко зараз сказати, чи саме так говорив о. Василь, чи це було стандартне звинувачення. Одне безсумнівно, він був активним і авторитетним пастирем, тішився повагою й довірою вірян, до його слів прислухались і він не боявся відкрито відстоювати свої погляди.

Останню коротку доповідну було написано 3 квітня 1923 р. Автор скаржився, що робота йде не дуже добре і справи гальмуються через відсутність коштів. Завершується документ так: «В Киеве необходимо провести высылку епископата и нек[оторых] лиц из черносот[енного] духовенства. Иначе здесь, подобно Петрограду, дело будет все время неустойчивым».

Если мое участие в движении Вы признаете желательным и после Собора, то я желал бы перейти в Москву, где меня знают так же хорошо, как и на Украине, а в Киев надо выбирать хохлов настоящих, здесь «кацапов» не любят.

Управдел Всеукр[аинского] ВЦУ, член ВЦУ (Московского) прот. Б. Дикарев».

Уночі проти Великого четверга, 4 квітня 1923 р., ДПУ провело в Києві арешти чільних представників київського духовенства. Були заарештовані настоятель Видубицького монастиря єпископ Назарій (Блінов), настоятель Микільського монастиря єпископ Білоцерківський Дмитрій (Вербицький), архімандрит Києво-Печерської лаври Єрмоген (Голубев), єпископ Канівський, професор і ректор Київської православної богословської академії Василь (Богдасhevський) та два священники: Василь Словачевський і Анатолій Жураковський. Василя Словачевського заарештували на Шулявці в садибі церкви св. рівноапостольної Марії Магдалини, де він жив з родиною в домі, спеціально побудованому для священника. З архівних документів відомо, що він заявив про належність до української національності, «родной язык — украино-русский», про мову, якою служить, висловився: «на славянском или украинском, где того желают» (Білокінь, С. 1999, с. 91, 105).

Усіх заарештованих перевезли до московської Бутирської в'язниці. 20 квітня 1923 р. на судовому засіданні колегії ДПУ справу розглянули й передали на розгляд комісії НКВС з адміністративної висилки. 16 травня на засіданні цієї комісії справу доповідав згаданий Тучков. П'ятьох із шести заарештованих засудили за участь у «Союзі духовенства Київської єпархії» до заслання на два роки, зокрема «Словачевского, Вербицкого, Богдашевского — выслать в Зырянский край» (Білокінь, С. 1999, с. 93).

Про перебування на засланні в селищі Іжма єпископ Василь (Богдашевський) у листі від 27 березня 1924 р. писав так: «Зима здесь бесконечно длинная, а мы южане к такой зиме никак привыкнуть не можем. Солнце здесь ярко светит, но не греет. Богу благодарение, добрые люди нас не оставляют, и мы нужды не испытываем. В квартире у нас (три человека живем в одной комнате: я, преосвященнейший Димитрий [(Вербицкий)] и о[тец] Василий Словачевский, — киевляне) очень тепло. Молимся в Ижемской церкви, где также очень тепло»¹.

Про повернення Василя до Києва після заслання його брат написав: «10 грудня 1924 р. звільнено від адміністративного заслання з правом проживання у м. Києві. Після повернення до Києва Василь Михайлович застав вищу церковну адміністрацію зруйнованою, в занедбаному стані; Шулявський приход упосліджений живоцерковним духовенством, і хоча формально був призначений настоятелем приходу, але фактично церква йому не була передана. Тільки 1927 р. 29 серпня він був призначений штатним священником Покровського монастиря. Після закриття Покровського монастиря у квітні 1934 р. був відраджений до Києво-Подільської Воздвиженської церкви та 27 червня 34 р. призначений до складу штату».

Зважаючи на такі обставини, о. Василь мав шукати додатковий заробіток, щоб мати засоби існування й утримувати родину. Пізніше його дружина Неоніла Мойсеївна писала, що він обробляв сад і город, періодично працював рахівником або бухгалтером в установах та організаціях (Білокінь, С. & Панькова, С. & Чернецький, Є. 2012, с. 71).

Щодо церковних нагород о. Василя в ці роки, його брат Агафонік Словачевський зазначив, що 1923 р. його висвятили на протоієрея, нагородили палицею 1925 р., хрестом з прикрасами — 1928 р., і митрою — до Великодня 1934 р., додавши: «Єдиний митрофорний протоієрей у роді Стефана Словачевського».

Далі Агафонік Словачевський писав: «У травні 1935 р. [Василя Словачевського] було знято з обліку служителів культу Уповноваженим у церковних справах м. Києва, тобто він був позбавлений права бути у Києві священником. Люблячи столярну справу з травня 1935 р. став працювати сто-

¹ Василий (Богдашевский Дмитрий Иванович), архиепископ. Подробная биография. URL: <http://surl.li/gfqllj>

ляром в історико-культурному заповіднику Кирилівський заповідник, потім на будівництві в Укрцивільбуді; а потім столяром ремонтником у клініці Київського медичного інституту до арешту 29/VIII 1938 р. та заслання».

Дружина о. Василя зазначала, що він, уже немолода людина, працював на будівництві спочатку теслею, а потім — столяром, незважаючи на фізичну слабкість (пахова грижа) (Білокінь, С. & Панькова, С. & Чернецький, Є. 2012, с. 71).

Завершує розповідь про свого брата Агафонік Словачевський так: «Помер на засланні 5 жовтня 1943 р. від менінгіту. Місце смерті невідоме. Посмертно реабілітований Київським обласним судом 1 лютого 1958 р.».

З опублікованих документів архівно-слідчої справи Василя Словачевського дізнаємося, що його заарештував НКВС УРСР 29 серпня 1938 р. на місці роботи в медичному інституті, під час арешту й допиту поведився гідно. 5 вересня того самого року «трійка» при Київському облуправлінні НКВС УРСР засудила його до розстрілу. 7 вересня вирок було виконано. Рідним же повідомили, що 5 вересня 1938 р. Василя Словачевського заслали на далеку північ на 10 років режиму суворої ізоляції. Неоніла Мойсеївна, дружина Василя Михайловича, подавала 1940 р. заяву на ім'я голови Верховної ради СРСР з проханням призначити розгляд справи чоловіка «в судовому порядку згідно з Конституцією СРСР». Постановою заступника Київського обласного прокурора у спецсправах того ж року їй відмовили в перегляді справи. В подальшому вона неодноразово зверталася до МВС та МГБ СРСР, щоб дізнатися про долю чоловіка, але відповідей не одержала. Тільки влітку 1956 р., після XX з'їзду КПРС, на якому засудили «культ особи», у відповідь на ще одне звернення Неоніли Словачевська одержала свідоцтво про смерть Василя Словачевського за 5 жовтня 1943 р. від менінгіту в місцях ув'язнення. В ході перегляду справи було допитано свідків — сусідів, які добре знали, дехто з дитинства, Василя Михайловича. Всі вони добре відгукувалися про нього, казали про його авторитет серед парафіян, добре ставлення до людей, допомогу бідним. 1 лютого 1958 р. Василя Словачевського було реабілітовано, а постанову «трійки» скасовано. Про реальні обставини його смерті стало відомо тільки після відкриття архівів в Україні й публікації його справи (Білокінь, С. & Панькова, С. & Чернецький, Є. 2012, с. 74–78).

Про життя Федора в ці роки відомо менше. Парафіяльні школи були скасовані декретом Тимчасового уряду, але ще деякий час діяли. Остаточо їх ліквідували зі встановленням в Україні радянської влади. Так було закрито й Малинську церковно-парафіяльну школу для глухонімих дітей.

Є відомості, що Федір Яворський перебував на засланні в селищі Іжма в той самий час, коли там був і Василь Словачевський¹. Відомо, що багатьох

¹ Димитрій (Вербийский Максим Андреевич), архиепископ. Подробная биография. URL: <https://www.pravoslavnoe-duhovenstvo.ru/person/3520/>

із тих, хто перебували разом з ними на засланні, засудили за протидію обновленству. Можна припустити, що в тому самому звинувачували й о. Федора, однак це потребує подальшого дослідження.

Федір Яворський був заарештований 9 вересня 1936 р. Обвинувачений за статтею 54-10 ч. 1 КК УРСР «*За пропаганду або агітацію, яка полягає в заклик до повалення, підризу або послаблення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів (ст.ст. 54-2 — 54-9 цього Кодексу), а також за розповсюдження чи виготовлення або зберігання літератури того самого змісту застосовується — позбавлення волі на строк не менш, як шість місяців*». Київський облсуд 16 грудня 1936 р. засудив Федора Яворського до ув'язнення у виправно-трудоному таборі на 3 роки з обмеженням у правах на 2 роки. Реабілітований по цій справі 1992 р. Будучи в'язнем Сиблагу, за постановою «трійки» при Управлінні НКВС по Новосибірській обл. від 25 грудня 1937 р. був розстріляний 13 січня 1938 р. Реабілітований у травні 1960 р.¹

Висновки. Критичний порівняльний аналіз комплексів документальних свідчень (архівних та опублікованих) допоміг простежити біографії двох священників Василя Словачевського й Федора Яворського, які народилися відповідно 1880 р. і 1878 р., а пішли з життя 1938 р. Вони походили зі споріднених церковних родів Правобережної України і їхні життєві траєкторії багато в чому були традиційні для цього соціального середовища. Обидва здобули середню духовну освіту, закінчивши духовне училище та семінарію, як багато синів тогочасного духовенства. При цьому Василь Словачевський, що народився в родині сільського псаломника (пізніше — диякона в Києві), здобув вищу освіту в КДА, єдиним серед численного роду Словачевських. Обидва після передчасної смерті батьків повернулись до родин і успадкували батьківські посади та справи. Обов'язок перед родинами переважив для них кар'єрні плани. Це було звичним у їхньому колі, хоча з лібералізацією духовної освіти на початку ХХ ст. все більше дітей духовенства не пов'язували свою долю з церковним служінням.

У подальшому Василь Словачевський і Федір Яворський поєднували священницьке служіння й педагогічну діяльність, брали активну участь у єпархіальному житті як авторитетні й діяльні члени своїх громад. Піклу-

¹ Реабілітовані історією. Житомирська область. Кн. 7. Ч. 1. Житомир: Полісся, 2015. С. 494. Цю інформацію уточнює документ, опублікований у розділі «Народный Мученик» одного з генеалогічних інтернет-форумів 17.02.2010 р.: «Сиблаг, дело № 11 401. Список заключенных Сиблага, приговоренных Тройкой УНКВД по Новосибир. обл. 25.12.1937 (расстреляны 13.01.38 — вероятно, в Маринске)», де під номером 31 значиться «Яворский Федор Моисеевич». Народный Мученик-лог. 2010. URL: <http://surl.li/xcoedk>

Раніше за цим посиланням можна було знайти такий запис щодо Федора Яворського: «Узник Сиблага, расстрелян 13.01.1938, вероятно, в Маринске (Кемеровская обл.) по делу о контр-революционной организации (дело 11401, приговор 25.12.1937 — находится в Кемеровской УФСБ), реабилитирован в мае 1960 г.».

вання о. Федора про парафіяльну школу для глухонімих дітей, яку заснував його батько, відрізняє його від більшості парафіяльних священників. Незважаючи на духовну освіту, яка була одним із засобів русифікації, обидва пам'ятали про своє етнічне коріння. Про це свідчить і те, що Федір Яворський записав текст української пісні, і відповіді Василя Словачевського про свою «національність» та рідну мову під час арешту. З приходом радянської влади Василь Словачевський не прийняв ні нову владу, ані обновленські зміни в церковному житті, залишаючись вірним традиційній церкві. Він активно протидіяв утвердженню провладної «Живої Церкви», через що 1923 р. був засланий разом з вищими ієрархами Київської єпархії. Після повернення з заслання Василь Словачевський намагався поєднувати службу в іще не закритих церквах з пошуком будь-якої роботи, щоб утримувати родину та мати засоби існування. Наприкінці серпня 1938 р. його вдруге заарештували й розстріляли за вироком «трійки» 7 вересня. Федір Яворський так само опинився на засланні на початку 1920-х (можливо, 1923 р.), 1936 р. був ув'язнений за звинуваченням у антирадянській пропаганді й агітації. Як в'язня сибірського табору, за постановою «трійки» при УНКВС по Новосибірській обл., його розстріляли 13 січня 1938 р. Правда про їхні долі стала відома тільки після відкриття архівів радянських спецслужб.

Реконструкція життєвих шляхів Василя Словачевського і Федора Яворського є цінною не тільки з фактографічного погляду через те, що ця стаття вводить до наукового обігу дві біографії українських священників першої третини ХХ ст. Важливішим, на нашу думку, є те, що це дослідження розкриває не «видатних», «особливих» чи «виняткових», а «середніх» або «типових» представників українського правобережного духовенства того часу. Ці двоє священників розділили долю багатьох інших людей свого соціального й етнічного кола. З відповідними поправками, їхні індивідуальні «малі» історії можна вважати репрезентативними для розуміння «великої» історії українського нижчого духовенства доби радикальних перетворень в Україні. Не буде надто ризикованим стверджувати, що життя більшості цих осіб кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. мало низку спільних рис, які спостерігаємо в біографіях Словачевського та Яворського. Серед них такі: провінційне походження й бажання потрапити до міста, а в разі успішності такого переміщення — збереження зв'язку з провінційним середовищем; тісні родинно-приятельські зв'язки з представниками інших священницьких родин регіону; почуття соціальної / професійної солідарності; зв'язок із освітою як додатковим (альтернативним) полем діяльності; переважання родинно-корпоративних інтересів над індивідуальними кар'єрними прагненнями; українська етнічна свідомість, хоча й недостатньо чітко артикульована, часом латентна й не ексклюзивна; помірний (побутовий) конформізм та водно-

час пасивний спротив і неприйняття ідеологічного курсу радянської влади; нерадикальність у соціальній поведінці; переслідування з боку радянської влади у 1920–1930-х рр. і трагічна доля.

Арістов, В. Ю. & Дегтяренко, М. О. & Яковлева, І. В. 2022. Імперська, революційна й радянська Україна в житті киянина (за документами родинного архіву Словацьких). *Сторінки історії*. № 55. С. 165–185. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269763>

Білокінь, С. 1999. Розгром київського єпархіального управління 1923 року. *Київська старовина*. № 1 (325). С. 89–106.

Білокінь, С. І. 2005. «Жива церква». *Енциклопедія історії України*, Т. 3: Е — Й. Київ: Наукова думка. С. 148.

Білокінь, С. & Панькова, С. & Чернецький, Є. 2012. Поколінний розпис роду Словацьких. *Генеалогічні записки*. Вип. 10 (нової серії 4). С. 63–84.

Дзюба, О. М. & Лазанська, Т. І. 2011. Парафіяльні школи. *Енциклопедія історії України*, Т. 8: Па — Прик. Київ: Наукова думка. С. 62.

Ігнатюша, О. М. 2006. Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920–1930-ті рр.). *Український історичний журнал*. № 2. С. 174–190.

Колман, Х. 2019. Вера, семья и нация в дневниках священника Киевской епархии о Михаила Щербаковского. *Вера и личность в меняющемся обществе. Автобиографика и православие в России конца XVII — начала XX века: сб. статей*. Москва: Новое литературное обозрение. С. 267–294.

Кучеренко, М. & Панькова, С. & Шевчук, Г. 2006. *Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)*. Київ: КІЙ.

Мазырин, А. 2016. «Линию на сокрушение всей церковной черной сотни веду беспощадную». Донесения в ГПУ члена обновленческого ВЦУ «протоиерея» Бориса Дикарева. *Вестник ПСТГУ*. Серия II: История. Вип. 6 (73). С. 109–138.

Савчук, Т. 2020. «Зруйнований мікрокосмос»: сім'я парафіяльного священника в радянській Україні у 1920–1930-х рр. *Емінак*. № 2 (30). С. 125–134.

Савчук, Т. Г. 2021. *Повсякденний світ родини священника Сергія Мізецького (1920–1930-ті роки)*. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика».

Словацкий, В. 1910. Памяти священника М. М. Яворского (К годовщине со дня его кончины). *Киевские Епархиальные ведомости*. № 44. Ч. неоф. С. 1077–1080.

Тимошенко, В. 2016. Родина М. М. Миклухо-Маклая на Малинщині. *Історія міста Малин*. [Online]: Available at: <http://surl.li/ktfscn> (дата звернення: 04.02.2023).

Тригуб, О. 2014. Розкол Російської православної церкви в Україні (1920–1930-ті роки). *Емінак*. № 1–2. С. 34–41.

Aristov, V. Iu. & Dehtiarenko, M. O. & Yakovlieva, I. V. 2022. Imperska, revoliutsiina i radianska Ukraina v zhytti kiyanyna (za dokumentamy rodynnoho arkhivu Slovachevskyykh). [Imperial, Revolutionary, and Soviet Ukraine in a Kyivan's Life (Based on the Documents of the Slovachevski Family Archive)] *Storinky istorii*. Vyp. 55. S. 165–185. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269763> [In Ukrainian].

Bilokin, S. 1999. Rozhrom kyivskoho ieparkhialnoho upravlinnia 1923 roku. [The Destruction of the Kyiv Eparchial Administration]. *Kyivska starovyna*. Vyp. 1 (325). S. 89–106. [In Ukrainian].

Bilokin, S. I. 2005. «Zhyva tserkva». [«Living Church»]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 3: E–I. Kyiv: Naukova dumka. S. 148. [In Ukrainian].

Bilokin, S., & Pankova, S. & Chernetskyi, Ie. 2012. Pokolinni rozpyys rodu Slovachevskyykh. [Generations Description of the Slovachevskyi's Family]. *Henealohichni zapysky*. Vyp. 10 (novoi serii 4). S. 63–84. [In Ukrainian].

Dziuba, O. M. & Lazanska, T. I. 2011. Parafialni shkoly. [Parish Schools]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, T. 8: Pa — Pryk. Kyiv: Naukova dumka. S. 62. [In Ukrainian].

Ihnatusha, O. M. 2006. Suchasna ukrainska istoriohrafia vidnosyn pravoslavnoi tserkvy ta radianskoi derzhavy (1920–1930-ti rr.). [Modern Ukrainian Historiography of the Relations between the Orthodox Church and the Soviet State (1920's — 1930's)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2. S. 174–190. [In Ukrainian].

Kolman, Kh. 2019. Vera, sem'ia i natsiia v dnevnikh sviaschennika Kievskoi eparkhii o. Mikhaila Scherbakovskogo. [Faith, Family and Nation in the Diary of Kiev-diocese Priest, Father Mikhail Scherbakovskii]. *Vera i lichnost' v meniaiuschemsia obschestve. Avtobiografika i pravoslavie v Rossii kontsa XVII — nachala XX veka*: sb.statey. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. S. 267–294. [In Russian].

Kyrydon, A. M., Kuznets, T. V. 2022. Povsiakdennist pravoslavnoho dukhovenstva (1920–1930-ti rr.): teoretyko-metodolohichni zauvahy. [Everyday Life of the Orthodox Clergy (the 1920's — 1930's): Theoretical and Methodological Remarks]. *Storinky istorii*. Vyp. 54. S. 172–187. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.54.2022.264583>. [In Ukrainian].

Kucherenko, M. & Pankova, S. & Shevchuk, H. 2006. *Ia buv iikh starshyi syn (rid Mykhaila Hrushevskoho)*. [I Was Their Eldest Son (Mykhailo Hrushevskyi's Family)]. Kyiv: KYI. [In Ukrainian].

Mazyrin, A. 2016. «Liniiu na sokrushenie vsei tserkovnoi chernoi sotni vedu besposchadnuiu». Doneseniia v GPU chlena obnovencheskogo VTsU «protoiereia» Borisa Dikareva. [«I Am Merciless in Leading Strategic Battle Against Black-Hundred Clergy»]. Member of the Renovationist VCU «Archpriest» Boris Dikarev's Reports to the GPU]. *Vestnik PSTGU*. Seria II: Istorii. Vyp. 6 (73). S. 109–138. [In Russian].

Savchuk, T. 2020. «Zruinovanyi mikrokosmos»: sim'ia parafialnoho sviashchennyka v radianskii Ukraini u 1920–1930-kh rr. [«Destroyed Microcosm»: The Family of a Parish Priest in Soviet Ukraine in the 1920's — 1930's]. *Eminak*. Vyp. 2(30). S. 125–134. [In Ukrainian].

Savchuk, T. H. 2021. *Povsiakdennnyi sviit rodyny sviashchennyka Serhii Mizetskoho (1920–1930-ti roky)*. [Everyday Life of Priest Serhii Mizetskyi's Family (1920–1930's)]. Zaporizhzhia: Helvetyka. [In Ukrainian].

Slovachevskii, V. 1910. Pamiati sviashchennika M. M. Iavorskogo (K godovschine so dnia ego konchiny). [In the Memory of Priest M. M. Iavorskii (to the Anniversary of His Death)]. *Kievskie Ieparkhialnye vedomosti*. № 44. Ch. neof. S. 1077–1080. [In Russian].

Tymoshenko, V. 2016. Rodyna M. M. Myklukho-Maklaia na Malynschyni [M. M. Myklukho-Maklai's Family in Malyn District] *Istoriia mista Malyn*. [Online]: Available at: <http://surl.li/ktfscn> (data zvernennia: 04.02.2023). [In Ukrainian].

Tryhub, O. 2014. Rozkol Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy v Ukraini (1920–1930-ti roky). [The Schism of the Russian Orthodox Church in Ukraine (1920–1930)]. *Eminak*. Vyp. 1–2. S. 34–41. [In Ukrainian].